

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLE TEN

1 9 5 5

ANADOLU AĞIZLARINDAKİ METATHÈSE GELİŞMESİ

A. CAFEROĞLU

Fonetik bir olay olduğu kadar, telâffuz cihazlarının fizyolojik örgüsünden de doğma bir dil gelişmesi olan Metathèse'in, söz ve deyim zenginliği ve çeşnisi bakımından, dilimiz için oldukça büyük bir önemi vardır. Diyalekten, yazı diline doğru tırmanmaya çalışan bu dil gelişmesi, bütün gayretlerine rağmen, pek az sayıda kelime ile bu ülküsüne kavuşabilmiştir. Nitekim edebî dilimizdeki, *biki* ~ *bigi* < *gibi*; *tütkü* ~ *tilki* < *tüklü* < *tüylü*; ve yeni yazı dilimizdeki *poyraz* < Yun. *βορέας* ve *hoirat* < Yun. *χωρῖατ* gibi bazı sözler, araştırmamız konusu dışında bırakılacak olunursa, Metathèse gelişmesinin, yazı dilimiz alanında hiçte yerleşmediğine inanmamız gerekmektedir. Hatta en çok gelişmesi beklenen "gizli dil" ve argo sahalalarında dahi, *partal* ve emsali gibi tek tük sözler dışında, geniş bir yayılma isteği ile karşılaşamıyoruz. Öyle ise Metathèse'in, bir dil olayı olarak, daha fazla, diyalektler alanının malı olduğunu kabullenmemiz gerekmektedir.

Bunu dikkat nazarına alan bilgin meslektaşım Hasan Eren¹, bu konunun Türk dili araştırmaları içerisindeki öksüzlüğünü görerek, arasına Anadolu ağızlarına da el uzatmak şartile, Metathèse hadisesini, geniş Türk diyalektleri içerisindeki durumu ile ele almış ve bize çok zengin bir söz serveti kazandırmıştır. Ben ise, konunun yıllardan beri malzemesini toplamakla, şimdi de incelemesile meşgul olduğum Anadolu ağızlarındaki gelişmesini ele almayı tercih ettim.

¹ *Türk dillerinde Metathèse*, Türk dili araştırmaları yıllığı, Belleten, TDK., 1953, s. 161-180

Haddi zatında, diyalektler arasındaki kelime deyimi çeşitliliği ve bolluğu farkı, bu yolda kesin bir mukayese araştırmasına gidilmesine müsait değildir. Olsa olsa, bütün Türk diyalektlerine mal edilmiş belirli kelimeler bahis mevzuu olabilir ki, bu da H. Eren'ce yapılmış sayılır.

Fonetik bir hadise olmasına rağmen, Metathèse'in doğumu ve gelişmesi sebepleri, henüz bilginlerce ele alınmamıştır. Yalnız Türk diline has olmayan ve bütün diller diyalektlerinde varlığına bolca rastlanan bu dil hadisesi, şimdiye kadar, ancak ve ancak, komşu konsonlarla, komşu olmayan konsonlar arasında, düşünülmüştür. Bu bakımdan mesele incelenecek olunursa, buna herşeyden evvel, diyalekt konuşanların, konsonlar karşılaşmasından veya tokuşmasından doğan deyim zorluklarını gidermek için, baş vurdukları söylenebilir ve Metathèse hadisesinin bütün konsonlara şamil olmadığı da buna inandırıcı bir tanık olarak ileri sürülebilir. Fakat benim elde edebildiğim yeni bir görüşe göre, Metathèse hadisesi, yalnız konson gelişme ve değişimleri bahsinde incelenmemeli, buraya assimilasyon çevresine soktuğumuz vokal yer değişmelerini de eklemeliyiz. Zira Metathèse, sadece konsonların yer değişmesi mahiyetinde görüldüğünden, aynı olayı geçiren vokal yer değişmelerinin buraya alınmamasının sebepleri belki de aydınlatılamaz. Ms. *hebar* [Kar. E. 33] ~*haber* kelimesinde yer değiştiren vokaller $a-e > e-a$; *eskar* [Kar. E. 33] ~*asker elav* [Ayr. c. III. 245] ~*alev* kelimelerinde aynı $a-e > e-a$; *ale* [Ter.] ~*ela*'da $e-a > a-e$; *azen* [Div.] ~*ezan*'da keza; yahut *anteri* [Razgrad, Eckmann. 25] ~*entari*'de: $e-a-i > a-e-i$, gibi. Bu konunun ileride, yalnız başına ele alınması gerektiğinden, burada ancak, bir fikir olarak ileri sürülmesiyle yetinilmiştir.

KISALTMALAR

Ank. —Ankara Ağızları	Kon. —Konya ağızları
Ayr. —Ayrım uruğu ağızları	Krs. —Kars „
Bal. —Balıkesir „	Mal. —Malatya „
Bar. —Bartın „	Mar. —Maraş „
Bol. —Bolu „	Merz —Merzifon „
Çan. —Çankırı „	Muğ. —Muğla „
Div. —Divriki „	Ord. —Ordu „

Düz.	—Düzce	ağızları	Riz.	—Rize	ağızları
El.	—Elâziz	„	Siv.	—Sivas	„
Erc.	—Erciyes	„	Sök.	—Söke	„
Esk.	—Eskişehir	„	Ter.	—Terekeme	uruğu
Gaz.	—Gaziantep	„	Tok.	—Tokat	„
Ger.	—Gerede	„	Tun.	—Tunceli	„
Gir.	—Giresun	„	Vakf.	—Vakfikebir	„
Kar.	—Karaman	„	Yoz.	—Yozgat	„
Kil.	—Kilis	„	Um.	—Umumi	„
- B. — Y.- Z. Beyzadoğlu, *Divriki ağızı* [mezuniyet tezi, Türkiyatta].
- C. I. — A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*, I, İst. 1940.
- C. III. — A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, I, T. D. K. İstanbul, 1942.
- C. IV. — A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*. T. D. K. İstanbul, 1943.
- C. V. — A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*, T. D. K., İstanbul, 1944.
- C. VI. — A. Caferoğlu, *Güney-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K., İstanbul, 1945.
- C. VII. — A. Caferoğlu, *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K., İstanbul, 1946.
- C. VIII. — A. Caferoğlu, *Orta-Anadolu ağızlarından derlemeler*, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, 346; İstanbul, 1948.
- C. IX. — A. Caferoğlu, *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından 487, İstanbul, 1951.
- E. — J. Eckmann, *Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar*. I. Fonetika, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII, Ankara, 1950, s. 165-200.
- G. — F. Giese, *Materialien zur Kenntnis des Anadolischen Türkisch*. I. Halle, 1907.
- Kow. — T. Kowalski, *Osmanisch-türkische Dialekte*, İslâm Ansiklopedisi, IV, 1931, s. 991-1011.
- R. II: — M. Räsänen, *Türkische Sprachproben aus mittel-Anatolien*, II. Yozgat vil., Upiz Helsingforsia, 1935.

I. Komşu konsonlar arasında :

1. bl > lb : *gilbe* < *kible*; *talbada* [Kon. G. 90] < *tablada*.
2. br > rb : *gürbe* [Mal. C. VI. 287] < *gübre*; *sarb* [Riz. C. VII. 344] < *sabr*; *erbüşüm* ~ *erbişim* [Kar. E. §85] < *ibrişim*; *karbırğa* < *kabırğa*; *İrbam* ~ *Ir-baham* [R. II. 83] < *İbrahim*; *irbiğ* < *ibrik*; *cerb* < *cebr*.
3. cr > rc : *tercübe* [Siv. Tok. C. V. 264; Kar. E. § 85] < *tecrübe*.
4. çk > hç ~ kç : *bıhki* < *bıçkı* < *bıçkı*; *oğçur* [Div. B.] < *uçkur*.
5. fh > hf > kf : *mekfum* [Kar. E. § 85] < *mehfum* < *mefhum*.
6. fr > rf : *surfa* < *sufra* < *sofra*; *merfeş* [Tun. C. VI. 295] < *marfaş* < Ar. مفروش
7. gr > rg : *örge* < *ögre* < *ögre*; *Belirgad* [Kon. G. 52] < *Beligrad*.
8. ğr > rğ : *Argı* < *Ağrı* 'toponyme'; *bargı* < *bağrı*; *cırgış* < *çırgış*; *dorga* < *doğra*; *urğa* < *uğra*; *ıgrala* < *ırgala* 'sallamak'.
9. ğv > vğ : *evga* [Kar. E. § 85] < *ıgva*.
10. hl > lh : *olhamur* [Erc. C. IX. 267] < *ıhlamur*.
11. hr > rh : *zerha* < *zehra*; *namerhem* [Bol. Ger. C. IX. 266] < *namahrem*.
12. hs > sg ~ sğ : *urusgat* ~ *rusgat* < *ruhsat* < Fr. *ruhsat*; *Ruşatî* [Siv. C. V. 273] < *Ruhsatî*.
13. hv > vh ~ fh : *evhal* [Ter. C. V. 232; Kar. § 85] < *ehval* > *efhal* [E. ibid.].
14. hy > yh : *eyha* [Merz. C. IV. 218] < *ihya*.
15. kb > bk ~ pk : *mapkul* [Kar. E. § 85] < *makbul*.
16. kr < rk : *terkel* [Siv. C. V. 264] < *tekel < *tekrar*.
17. ks > sk ~ sg : *öskür* < *öksür*; *yüşgek* < *yüksek*; *ösgüz* < *öksüz*; *esgil* [El. C. VI. 277] < *eksil*;
18. kş > şg ~ şk : *eşgi* ~ *eşki* < *ekşi*.
19. lb > bl : *kabl* [Kar. E. § 85] ~ *gab* ~ *gebl* [Yoz. C. VIII. 237] < *kalb*.

20. lf > fl : *küflet* [Siv. C. V. 259] < *külfet*.
21. lh (> rh) < hl : *mehlēm* [Gir. Ord. C. VII. 335] ~ *mehlem* [Kar. E. § 85] ~ *mehlem* [Kon. G. 89] < Ar. مرهم
22. lk > kl : *saklum* [Riz. C. VII. 344] < *salkum* < *salkım*.
23. lv > vl ~ vr : *hevle* < *helva*; *şawlar* < *şalvar* < *şolvar*; *sevli* < *selvi*; *yawral-*, *yalvar-*.
24. lz > zl : *izlam* [Kar. E. § 85] < *ilzam*.
25. mh > hm : *zehmeri* < *zemheri*.
26. mg > gm : *dağmal* [Ayr. C. III. 133] < *damğal*.
27. ml > lm : *melmeket* < *memleket*; *çölmek* < *çömlek*; *gölmek* [Bursa Kow. § 50] < *gömlek*.
28. mn > nm : *menmun* [Gaz. C. VI. 290] < *memnun*.
29. mr > rm : *örm* [Siv. C. V. 256] < *ömr*; *zürmüt* < *zümrüt*; *irmen-* < *imren-*.
30. mz > zm : *Irezmi* [Krs.] < *Iremzi*.
31. nh > hn : *tahne* [Ger. C. IX. 279]; Kar. E. § 85] < *tenha*
32. nr > rn : *sorna* [Esk. C. IX. 276] < *sonra*.
33. ny > yn : *düyna* [Mal. C. VI. 275] < *dünya*.
34. nz < zn < zl : *bezle-* [Bar. C. IX. 224] < *bezne-* < *benze-*.
35. pl < lp : *cılbak* ~ *cılbah* ~ *çılpağ* [Kar. E. § 85] < *çılplak*.
36. pr < rp : *çarpaz* < *çapraz*; *körpi* ~ *körpü* [Doğu illeri] < *köprü*; *torpağ* [ibid.] < *toprak*; *yarpağ* < *yaprak*; *terpen-* < *tepren-* 'kimıldamak';
37. ps < sp : *tesbi* [Bal.] < *tepsi*.
38. kr < rk ~ rh : *arhaba* < *akraba*; *barhaç* < *barkaç* < *bakraç*; *wħar* < *ıkrar*.
39. ħr < rh : *erħet* [Gaz. C. VI. 277] < *ahiret*.
40. rh < hr : *mehremet* < *merhamet*; *pehriz* < *perhiz*; *mehreba* < *merhaba*; *mehrim* < *merhum*.
41. rp < pr : *gıprıh* [Ank. C. VIII. 239] < *kirpik*; *kiprik* < *kirpik*.
42. rs < sr : *gursağ* < *kursak*.
43. rv < vr : *pevra* [Kon. G. 86: 26] < *perva*; *devriş* [Um.] ~ *devrüş* < *derviş*; *kevran* ~ *kâvran* ~ *çevran* < *kezvan*; *pevranalar* [Kon. G. 29: 29] <.

44. ry < yr : *dëyra* [Karakoyunlu C. VIII. 231] < *derya*; *Meyrem* [Kar. E. § 85] < *Meryem*; *gayrola* < *karyola*.
45. sk < ks : *eksi* [Tok. C. V. 232; Mal. C. VI. 276] < *eski*.
46. şk < hş ~ gş : *bagşa* [Mal. C. VI. 264] ~ *bağşa* [ibid.] < *başka*.
47. şr < rş : *marşaba* < *maşrapa*.
48. tl < ld ~ lt : *baldıcan* ~ *baldırcan* < *patlıcan*; *balta-* [Ord. C. VII. 308] < *patla-*.
49. ts < st : *tuştah* ~ *dustah* [Ter. C. III. 244] < *tutsak*; *tüstü* [ibid.] < *tütsü*.
50. vr < rv : *dervan* ~ *dörvan* < *devran*; *Narvız* [Krs.] < *Nevruz*.
51. vy < yv : *hayvar* < *havıyar*.
52. yh < hy : *rahya* [Kar. E. § 85] < *rayha* < *râyiha*.
53. yr < ry ~ rk : *baryam* < *bayram*; *garyet* < *gayret*; *séryan* < *séyran* < *séry* [Siv. C. IV. 261] < *séyr*; *aryıl-* [Riz. C. VII. 306] < *ayrıl-*; *erki* [Vakf. C. VII. 318] < *eyri*; *baryaktar* [Kar. E. § 85] < *bayraktar*; *sıryıl-* [ibid.] < *sıyrıl-*; *kuryuk* [ibid.] < *kuyruk*; *séryek* [ibid.] < *séyrek*.
54. zr < rz : *erzail* [Riz. C. VII. 319] < *ezrail*.
55. zv < vz : *cevze* < *cezve*.

II. Komşu olmayan konsonlar arasında :

1. d-n < n-d : *öndüç* [Düz. Esk. C. IX. 268; Kar. E. § 86] < *ödüñç*.
2. f-s < s-f : *gesef* [Türkmen. C. II. 248] < *kafes*.
3. g-d < d-g : *dügecek* < *güdecek*; *gardıgalı* [Krs. C. III. 248] < *kargıdalı*, 'mısır'.
4. g-r < r-g : *ayriğ* [El. C. VII. 264] < *aygır*.
5. l-b < p-l : *kepelek* [Ord. Gir. C. VII. 330] < *kelebek*.
6. l-g < ğ-l : *burğul* < *bulgur*.
7. l-n < n-l : *na'letleme* [Vakf. C. VIII. 336] < *lanetleme*; *nağlet* [Ter. C. III. 269] < *la'net*.
8. l-r < r-l : *yural* [Mar. Kil. C. VI. 314] < *yular*; *ireli* [Ank. C. VIII. 247] < *ileri*.

9. m-n < n-m : *inam* [Kar. E. § 86] < *îman*; *nêşim* < *mêşin*.
10. m-r < r-m : *dorumcak* < *tomurcak*.
11. m-v < v-m : *verdimen* [Kar. E. § 86] < *merdiven*.
12. k-l < l-g : *algı* [Bar. C. IX. 218] < *akıl*.
13. k-s < s-g : *usgut* [Bal. C. I. 209] < *sukut*.
14. r-m < m-r : *samırsak* [Muğ. C. I. 200] < *sarımsak*.
15. r-n < n-r : *gövincir* [Kar. E. § 86] < *güvercin*.
16. r-z < z-r : *üzürgâr* [Erc. C. IX. 283] ~ *üzülgâr* < *rüzgâr*.
17. r-y < y-r : *câyra* [Mal. C. VI. 269] < *cariye*; *züyret* [Gaz. C. VI. 315] < *züriyyet*.
18. s-m < m-s : *kımsı* [Sök. C. I. 197] < *kısım*.
19. s-t < r-s : *görset-* [Mar. Mal. Tun. C. VI. 286] < *göster-*.
20. t-b < b-t : *hanbêt* [Çan. C. IV. 233] < *anbêt* < *Anteb*.
21. u-y < ğ(<y)-v : *riğavet* [Kar. E. § 86] < *rivayet*.
22. y-d < d-y : *müzadiye* [Ord. C. VII. 336] < *müzayede*.
23. y-h < h-y : *sihayet* [Niğ. C. VIII. 257] < *seyahat*.
24. y-l < l-y : *elayet* [Kar. E. § 86] < *eyâlet*.
25. y-n < n-y : *hınâyet* < *hıyanet*
26. z-c < c-z : *micaz* [Ter. C. IX. 264] < *mizac*.

